

IVANA HOLZBACHOVÁ

TAINOVA KRITIKA SPOLEČENSKÉ SMLOUVY

Teorie společenské smlouvy hraje v dějinách úvah o společnosti velmi důležitou roli. Stručně řečeno, patří k těm teoriím, které vysvětlují vznik státu, a to na základě dohody mezi původně zcela suverénními jednotlivci. Její začátky bychom mohli hledat v antice, u sofistů, konkrétně u Kritiase. Zlatý věk však prožívala v 16. a 17. století a nebyla bez významu ani ve století osmnáctém. Dokonce ještě ve 20. st. ji jako myšlenkový model použil John Rawls a kolem jeho pojetí se rozpoutala živá diskuse.

Pro Taina však tato teorie neměla nijak zvláštní význam. Její kritika se objevuje až po roce 1870, kdy se Taine, po otřesu z pařížské Komuny, začíná věnovat svému životnímu dílu – *Původu současné Francie*.

Podle Jeana-Paula Cointeta sám Taine dříve pracoval s pojmem abstraktního člověka. Tento pojem patřil k mnoha iluzím, které v té době ztratil.¹

V *Origines de la France moderne* se Taine mj. zabývá – a to právě v souvislosti s revolucí – francouzskou filozofií 18. století. Píše, že v ní bylo něco zvláštního a mocného. Poukazuje na její dlouhý vývoj, ale také před ní varuje. Podle jeho názoru obsahuje dvě složky samy o sobě přínosné, v případě svého spojení však zkázonosné.² Těmito složkami byla věda se svou metodou na jedné straně a používání jazyka, který vznikl díky klasickému duchu předchozího období na straně druhé. Spojení těchto dvou komponent tedy podle Taina vedlo k revoluci.³

Teorie společenské smlouvy takovým spojením byla. Pracovala pouze s abstraktním člověkem, který se tak stával metafyzickou bytostí, v níž byl zachován pouze malinký zbytek toho, co člověk skutečně je. Abstraktní

¹ Jean-Paul Cointet, *Hippolyte Taine (un regard sur la France)*, Paris: Perrin 2012, s. 269.

² Hippolyte Taine, *Origines de la France contemporaine*. I. *L'Ancien Régime (tome premier)*, Paris: Hachette (rok vydání neudán), s. 266.

³ *Tamtéž*, s. 289.

člověk je bytost, která touží po štěstí a je s to rozumně uvažovat. Dalším zjednodušením, které Taine označuje jako příšerné, byl předpoklad, že o těchto bytostech lze uvažovat jako o matematických jednotkách. Těmto jednotkám se připíše uzavření společenské smlouvy – a ta je pak vnučována skutečnému existujícímu národu.⁴

Tyto myšlenky vyjadřuje Taine v souvislosti s vytvářením první revoluční ústavy a poskytuje také ukázky toho, k jakým důsledkům abstraktní pojetí člověka v něm vedlo. Např. podle teorie společenské smlouvy nesměly ve státě existovat žádné korporace. Měl existovat jen stát a jednotlivci a žádné zprostředkující organizace. To se týkalo lokálních parlamentů, cechů, ale i klášterů. Byly zrušeny přirozené a tradiční jednotky. Stejně tak byly zrušeny staré provincie. Francie se měla stát šachovnicí rozdělenou do geometrických polí a na ní se měli vedle sebe (ale ne spolu!) pohybovat jednotlivci.⁵ Ještě konkrétněji tento příklad Taine rozvádí na klášterech. Že s nimi není něco v pořádku, se vědělo už za Starého režimu. Proto se na jejich reformě pracovalo už od roku 1749.⁶ Taine – sám nijak zvláštní přívrženec církve a jejich zařízení – se domnívá, že se v této reformě mělo pokračovat. Sama o sobě byla podle jeho názoru instituce klášterů dobrá a po odstranění nefunkčních částí mohla klidně sloužit dál.⁷ Revoluce je však odstranila zcela.

Vraťme se však k problému abstraktního člověka. Podle Taina mají Francouzi v povaze, že jakmile objeví nějakou vlastnost, hned ji zobecní. V 18. století se to stalo s pojmem *lidskosti* v člověku. Neuvědomili si, že když ji objevili, měli k dispozici jen malou část člověka a že jim ušla velká část skutečné osobnosti. Přehlédli všechno to, co je dáno konkrétními zeměpisnými a historickými podmínkami. Tak se stalo, že v jejich představách byli všichni lidé stejní a zákon je jako stejné musel brát.⁸

Podle Taina trpí abstraktním pojetím člověka i díla Montesquieuova a Voltairova. Tato díla jsou podle jeho názoru erudovaná i kritická, téměř exaktně ukazují dogmata a instituce, jsou tam filozofické pohledy na zřetězení fakt a obecný chod věcí, nechybí tam nic – kromě duší lidí. „Sympatická představivost, jejíž pomocí se spisovatel přenáší do jiného člověka a reprodukuje v něm systém zvyků a vášní protikladných těm svým, to je

4 H. Taine, *Entstehung des modernen Frankreich*, Bd. II (Das revolutionäre Frankreich), Abt. I, Leipzig: Verlag von Ambr. Abel (rok vydání neudán), s. 162.

5 *Tamtéž*, s. 198–199.

6 *Tamtéž*, s. 191.

7 *Tamtéž*, s. 193.

8 *Tamtéž*, Bd. III (*Das nachrevolutionäre Frankreich*), Abt. I, Verlag Abel & Müller (rok vydání neudán), s. 258.

talent, který nejvíce chybí 18. století.“⁹ Taine tuto neschopnost vcítění se srovnává s anglickými romanopisci 18. století, kteří podle jeho názoru popisují osoby a jejich život daleko konkrétněji. Ve francouzské literatuře to však vypadá, jako by existovaly jen salony a literáti. Malé výjimky lze najít u Voltaira a Diderota – ne však v Diderotově *Jeptišce*, která je podle Tainova názoru příliš stranická.¹⁰

Ještě silněji se přecenění rovnosti lidí objevilo v revoluci. Taine cituje různé dokumenty a pamflety z tehdejší doby a shrnuje: „Žádná představa o lidském stvoření tak, jak ho máme před očima v polích a na ulicích; představují si ho vždy jako jednoduchý automat, jehož mechanismus je známý.“¹¹ Samá abstrakta a samá ideologie – to bylo podle Taina konečné slovo klasického ducha.

Redukcionismu v teorii podle Taina odpovídala i forma francouzštiny v 18. století. Vytříbila se tak, že se zdálo, že je preferovaným orgánem rozumu. Ale podle Taina byla jen orgánem určitého rozumu, rozumu zvučného, který chtěl mluvit s co nejmenší přípravou a s co největším pohodlím a nehodlal se zabývat plností věcí. Slovník tehdejší francouzštiny, tvrdí Taine, byl extrémně omezený, srovnáme-li ho se Shakespearovou angličtinou nebo s řečtinou.¹²

Tyto řádky napsal Taine na počátku svého obsáhlého díla a od svého názoru neustoupil ani o několik let později. Ve třetím díle své knihy píše, že princip rovnosti je přirozený instinkt Francouzů a ti nepřemýšlejí o tom, zda jeho uplatnění nemůže být někdy škodlivé.¹³ Jakoby zde navazoval na úvahy A. de Tocquevilla. Ten také zdůrazňoval touhu Francouzů (nebo i Evropanů obecně) po rovnosti, a to i v neprospěch svobody. A stejně jako Taine upozorňoval na to, že přemíra rovnosti může mít škodlivé účinky. Ostatně Taine Tocquevillovo dílo znal a názory, které oba vyjadřovali, nebyly jistě v tehdejší Francii ojedinělé. Skutečnost, že je Taine proklamoval daleko důrazněji než Tocqueville, mohla být dána odlišnou Tainovou zkušeností z doby, kdy Tocqueville už nežil.

Vraťme se od Tocquevilla k Tainovi a k pokračování jeho rozsáhlého díla. Teoretické pojetí člověka jako bytosti čistě racionální a toužící po rovnosti se projevilo i v praktické politice a v dějinách. Francouzi přenesli svou suverenitu z dějin do abstraktního světa idejí, do ideje člověka, která byla jen stínem člověka. Lidé byli v hlavách vůdců revoluce absolutně stejní a všichni hlasovali pro „společenskou smlouvu“. Podle ní se všichni vzdali

⁹ H. Taine, *Les origines...* s. 312.

¹⁰ *Tamtéž*, s. 311–314.

¹¹ *Tamtéž*, s. 314.

¹² *Tamtéž*, s. 300–301.

¹³ H. Taine, *Die Entstehung...*, Bd. III, Abt.1, s. 259.

svých práv ve prospěch státu (chápaného jako zastánce lidu). Tuto myšlenku rozšiřovala mezi lidem jak shora vláda, tak zdola povstalci. Tak se stalo, že přechod suverenity z krále na národ byl snadnější a rychlejší.¹⁴

Proti abstraktnímu člověku francouzských intelektuálů staví Taine historickou situaci tak, jak se mu ji podařilo objevit studiem archivních a jiných dokumentů. Konstatuje, že ve Francii se nejednalo o abstraktní a matematické jednotky, ale o Francouze z roku 1789, což byli konkrétní lidé s vlastním temperamentem, dějinami atd. jako národ. Navíc měl každý z těchto lidí své individuální a zcela osobní vlastnosti. Polovina tohoto obyvatelstva byly děti, polovina z dospělých ženy. Z 20 obyvatel bylo 18 katolíků a z nich 16 jen ze zvyku a z tradice. Z 26 milionů lidí uměl číst a psát jen asi jeden milion. V oblasti státu bylo podle Taina kompetentních asi 500–600 lidí. Ale především tihle lidé a jejich předkové už 800 let tvořili národ. „Každý jednotlivec se měl k tomuto sjednocení jako buňka k organickému tělu, ke kterému patří.“¹⁵ A každá buňka, ať si to uvědomuje nebo ne, má zájem na zachování tohoto organismu.

Jak je vidět, nahrazuje Taine mechanickou metaforu metaforou organickou. A hned z ní vyvozuje i morální apel: Buňky – lidé – nepotřebují jen to, aby byl celek zachován. Podíl na jeho zachování je také jejich morální povinností. Každý člověk má dluh vůči státu, protože jako morální a fyzická bytost je výsledkem, k jehož vytvoření větší nebo menší mírou přispělo celé společenství. Stát je proto věřitelem svých občanů, stejně jako je otec věřitelem svých synů. A právě to pociťují lidé v pojmu vlast.¹⁶

Pokud by Francouzi – ale v podstatě se to týká občanů jakéhokoli státu – uzavřeli nějakou smlouvu, tak to podle Tainova názoru bylo mlčky a dávno před 18. stoletím. Stát nelze rozpustit. Musí mít veřejnou moc, kterou je nutno poslouchat. Pokud má tato moc nějaké části, musí být organizována tak, aby tyto části byly v souladu. A vedení těchto záležitostí musí být vloženo do všestranně způsobilých rukou a zákon nesmí dávat přednost ani většině, ani menšině, ale má preferovat celé společenství. To je podle Taina první a základní bod smlouvy a na něm nesmí ani menšina, ani většina, ani národem zvolený parlament nic změnit. Ani celý národ. „Protože společná věc není vlastnictvím národa, ale celého minulého, přítomného a budoucího společenství.“¹⁷ Tvůrce ústavy musí mít na mysli všechny tyto tři časové dimenze a pokud ústava splňuje tento účel, pak ať už je oligarchická, monarchistická nebo aristokratická, je dobrá. Ústava je podle Taina nástroj

14 *Tamtéž*, Bd. II (*Das revolutionäre Frankreich*), Abt. 1, Leipzig: Verlag von Ambr. Abel (rok vydání neudán), s. 139–140.

15 *Tamtéž*, s. 164.

16 *Tamtéž*.

17 *Tamtéž*, s. 165.

a i „ta nejučenější ústava je neoprávněná, pokud vede k rozkladu státu“.¹⁸ Žádná ústava nemá nárok na absolutní platnost. Musí se přizpůsobit zeměpisné a společenské situaci.

Když Taine sleduje průběh revoluce, upozorňuje na to, že k prvnímu lidovému povstání došlo ještě před vypuknutím revoluce v Provinci. Toto povstání označuje za sociální, protože se obracelo proti všem lidem, kteří měli ve stávajícím řádu vedoucí postavení. Taine naznačuje, že už tito povstalci byli ovlivněni teorií společenské smlouvy. Prosazovali brutálně a libovolně vše, o čem si mysleli, že patří k přirozenému řádu. Požadovali hlasovací právo a nutili bohaté, aby se rozdělili s chudými.¹⁹

Naproti zjevně a silně působila teorie společenské smlouvy v Zákonodárném shromáždění. Jeho část tvořili lidé, kteří se domnívali, že jejich teorie je schopna nahradit zkušenost. Chtěli postupovat deduktivně, stejně jako Rousseau.²⁰

Tady narážíme na fakt, který ze zcela logických důvodů prolíná celou Tainovu práci. Píše-li Taine o společenské smlouvě, má na mysli Rousseauovu teorii. Tato otázka by stála za rozbor. Je fakt, že Francouzská revoluce nebo alespoň radikálnější část revolucionářů se odvolávala na Rousseauovu teorii. Je samozřejmě otázka, nakolik ji znali a nakolik se jim Rousseau – často aniž si to uvědomovali – stal pouze heslem, zástěrkou pro jejich vlastní cíle a požadavky. Druhým faktem ovšem je, že v předrevolučních salonech, na které se Taine na počátku své práce odvolává, se probírala spíš Lockova teorie. Rousseau tu svou vytvořil později a navíc se tato teorie dost lišila od předchozích. Při úvahách o ideologii Francouzské revoluce by se možná na tento fakt nemělo zapomínat.

Taine poukazuje na to, že Zákonodárné shromáždění odmítlo reformy, které Ludvík XVI. navrhoval už v létě 1789. Domnívá se, že tak tomu bylo proto, že změnu společenského řádu od A po Z považovali za svou povinnost. „Tak rozkazoval čistý rozum, který vymyslel lidská práva a ustanovení ‚společenské smlouvy‘.“²¹

Když Taine hodnotí výsledky práce Zákonodárného shromáždění, není bilance nijak příznivá. Zákonodárné shromáždění sice svými zákony položilo základ občanského zákoníku. Ale po politické stránce se chovalo jako utopista a snílek: od začátku do konce se řídilo Rousseauem. Nevidělo lidi takové, jací jsou, ale abstraktně. Odstranilo starou společnost – rozložilo ji na atomy, individua –, ale nebylo s to vybudovat novou.

18 *Tamtéž*, s. 166.

19 *Tamtéž*, s. 21.

20 *Tamtéž*, s. 140–141.

21 *Tamtéž*, s. 161.

Taine tento neúspěch zákonodárců vysvětluje tím, že jim chyběla silná armáda.²² Obrali krále o veškerou moc a vliv a konečným výsledkem byla taková anarchie, jakou země nezažila od 9. století.²³ Za těmito řádky se skrývá myšlenkový skok: změny nemělo provádět Ústavodárné shromáždění, ale král vybavený veškerou mocí a autoritou. Bez ohledu na otázku, zda takto silný král (což Ludvík XVI. nebyl) by byl ochoten takové změny provádět, nabízí se opět určitá analogie k Tocquevillovu myšlení, v tom smyslu, že oba – Taine i Tocqueville – byli víceméně přesvědčeni o nutnosti společenských změn ve Francii, dali by však přednost reformám před revolucí; oba si také byli vědomi toho, že toto řešení bylo znemožněno slabostí a nerozhodností krále a nejednotností státní správy. Revoluce však tento stav ještě posílila.²⁴

Vytváření nové ústavy bylo v Zákonodárném shromáždění nad lidské síly. Zákonodárci potřebovali zvnějšku jistotu a nezávislost, uvnitř klid a řád, kompetentního a uznávaného vůdce a co největší chladnokrevnost, zdravý a praktický rozum a disciplínu. Nic takového v Zákonodárném shromáždění neexistovalo.²⁵ Chyběly v něm (kromě Mirabeaua) vůdčí osobnosti a vládl v něm obrovský zmatek. Každý argumentoval po svém bez ohledu na výroky ostatních. Chyběla disciplína. Ke zmatku ještě přispěla citlivost Francouzů 18. století. Původně byli vychováni ke vstřícnému a elegantnímu chování a bitva v parlamentu je překvapila.²⁶

Tainova kniha byla příspěvkem k diskusi o Francouzské revoluci, která se ve Francii často v různých obměnách opakuje. Ostatně Taine se v po-

22 Uvádí zajímavý příklad z tehdejšího Ruska. Car Alexandr si prý mohl dovolit zrušit nevolnictví mj. právě proto, že silnou armádou disponoval. *Tamtéž*, s. 256.

23 *Tamtéž*, s. 253.

24 V témže díle (s. 177–178) uvádí Taine názorný příklad: během reforem byla zrušena feudální práva. Zákonodárci však mezi nimi rozlišili dva druhy. Zatímco první z nich, která byla považována za nespravedlivá, byla zrušena bez náhrady, druhá měla být zrušena za náhradu. Obce však pochopily celou věc tak, že feudální práva byla odstraněna zcela a už si nevšimaly mnoha výjimek. Státní správa však nebyla tak silná, aby si správný výklad na řízení vynutila.

25 *Tamtéž*, s. 125–126.

26 *Tamtéž*, s. 128–130. V následujícím díle (*Die Entstehung...* Bd. III, Abt. 1, s. 275–276) Taine popisuje, jaká změna, také díky Zákonodárnému shromáždění – a samozřejmě daleko více díky pozdějším událostem – proběhla v chování Francouzů. Zákonodárné shromáždění zrušilo všechny překážky k získávání úřadů. Zároveň s touto změnou proběhla také změna ducha a ta přetrvávala revolucí: „City a myslí byly hluboce ořeseny, všechny utajené vášně a dřímající ambice se probudily.“ (S. 275.) Všichni toužili po vzestupu. S tímto novým pocitem musíme počítat, ať je rozumný nebo ne, protože bude trvat a stane se hlavní silou vůle a jednání lidí – a z toho zase plynou obtíže pro vykonávání vlády a správy.

Po odstranění stavovských bariér bylo nutno stanovit pravidla soutěže, aby se na dané místo dostal správný člověk. Za revoluce byla tímto pravidlem volba, které se mohli zúčastnit všichni dospělí muži, a protože masa není podle Taina s to porozumět otázce, o níž při volbách jde, mohli ji politici snadno ovlivnit a vnutit lidem své kandidáty.

sledním díle své práce, který jsem zde připomněla jen velmi okrajově, snaží přes popis napoleonského režimu dostat i ke kritice jemu současné Francie. Není divu, že jeho dílo vzbudilo ohlas. Paul Lacombe mu dokonce později věnoval celou knihu.²⁷ Z ní vybírám několik kritických názorů.

První z nich se týkají toho, čemu jsem tuto stat' především věnovala, a to Zákonodárnému shromáždění a jeho pokusu zformulovat ústavu na základě teorie společenské smlouvy, a to konkrétně otázce výběru poslanců. Lacombe tvrdí, že Taine není k Zákonodárnému shromáždění vysloveně nepřátelský, ale když odhalil jeho omyly, nevzal dostatečně v úvahu, za jakých okolností bylo vytvořeno, a nahradil to psychologickou tezí, totiž, že Francouzi příliš věří na člověka obecně, a tedy jsou pro dokonalou rovnost. Naproti tomu Lacombe argumentuje, že zatímco Starý režim rozlišoval podle rodu, ani zákonodárné shromáždění nebylo pro úplnou rovnost, nýbrž požadovalo, aby kandidát prokázal své schopnosti.²⁸ Viděli jsme, že kritika je tu poněkud posunutá: Taine netvrdí, že Zákonodárné shromáždění nehledalo kvalitu. Konstatuje pouze, že volební systém postavený na základě rovnosti výběr podle skutečných kvalit znemožňoval.

Sám Lacombe píše, že se ostatně Zákonodárné shromáždění příliš nemýlilo, když se jeho členové domnívali, že hlavním přáním člověka obecně je rovnost.²⁹

S kritikou Tainova přecenění myšlenky rovnosti souvisí i Lacombovo tvrzení, že se Taine mýlí, když se domnívá, že revoluce byla dílem šlechty ze zámků, která nic nevěděla o lidu. I když je pravda, že v zámeckých salonech mohly o lidu existovat určité iluze, členy Zákonodárného shromáždění byli ve velké většině právníci, lékaři, faráři a obchodníci, kteří s lidem přicházeli do blízkého styku.³⁰

Poměrně dost místa věnuje Lacombe i kritice Tainova názoru, že revoluční myšlení a revoluci hodně ovlivnil Rousseau. Hlavními Tainovými argumenty podle Lacombe bylo, (1) že se na Rousseaua během revoluce odvolávalo hodně lidí, (2) že Revoluční shromáždění prohlásilo teorii o suverenitě lidu, (3) že existovala hlubší podoba mezi Rousseauovými politickými úvahami a politickým uvažováním revolucionářů a konečně (4) že byl Rousseau v revolučním parlamentu často citován. Proti tomu polemizuje Lacombe konstatováním, že časté odvolávání se na Rousseaua, ať už v parlamentu nebo jinde, ještě neznamenalo, že řečníci (příp. pisatelé) Rousseaua skutečně četli nebo že jejich interpretace Rousseaua nebyla ovlivněna jejich

27 Paul Lacombe, *Taine – historien et sociologue*, Paris: V. Girard & E. Brière 1909.

28 *Tamtéž*, s. 199–201.

29 *Tamtéž*, s. 52 a 59.

30 *Tamtéž*, 39–40.

vášněmi. Ani podobnost jejich a Rousseuova uvažování není prokazatelná – Lacombe se zde dokonce odvolává na Tainovu argumentaci z *Dějin anglické literatury* a jeho tvrzení, že Francouzi prostě příliš abstraktně uvažují o člověku. A nakonec: Kromě Rousseaua byli v Parlamentu často citováni i jiní osvícenci, např. Voltaire a Montesquieu nebo američtí revolucionáři.³¹ Lze také ukázat, že revolucionáři si brali z Rousseaua jen to, co jim vyhovovalo. Lacombe to ukazuje na Robespierrovi, který ovšem také chválil inteligenci mas, což by Rousseau nikdy neudělal. Když se Robespierre dostal do Výboru veřejného blaha, začal tam vládnout jako diktátor a vůči lidu mluvil tónem učitele. Nakonec to dospělo k teroru a diktatuře jednoho muže. Naproti tomu Rousseau také uvažoval o diktatuře, ale v jeho případě byl diktátor vybrán řádnou lidovou volbou za určitých mimořádných podmínek. V tom se tedy Rousseauova teorie značně odlišovala od praxe jeho žáka, za kterého se Robespierre prohlašoval.³²

Skončila jsem ukázkou jednoho z polemických názorů, které Tainova kniha podnítila. Na jeho hlavu se snesla řada dalších kritických připomínek, a to nejen ideologických, ale i odborných. Ačkoli Taine při své práci věnoval hodně času studiu pramenů, jeho kritici mu vytýkali jejich špatný výběr, špatnou interpretaci i to, že některé zanedbal. Je otázka, jak se na jeho dílo o Francouzské revoluci dívat. Nezbyvá než vycházet z toho, že Taine, vyděšený a rozhořčený z toho, co se stalo v průběhu Komuny i jejího potlačování a nespokojený se současným stavem Francie, dal průchod i svým citům. Ačkoli snaha o prozkoumání pramenů, jejich rozsáhlé citace, statistické údaje uveřejňované v *Původu současné Francie* poukazují přinejmenším na jeho snahu podat o revoluci objektivní zprávu, jeho výkřiky a prudké odsudky revolučního i porevolučního dění vypovídají o jeho osobní angažovanosti.

31 *Tamtéž*, s. 60–63.

32 *Tamtéž*, s. 146–148.

TAINÉ'S CRITIQUE OF SOCIAL CONTRACT

Taine devoted his whole work to the French Revolution. He was very critical of it. Part of the criticism focused on the role that the revolution played in the theory of social contract. This aspect of Taine's work *Původ současné Francie (The Beginnings of Contemporary France)* is the focus of this paper. The author analyzes Taine's critique in general, above all the assumption of (mathematical) equality of people, and then focuses on the way that Taine assessed the application of social contract theory by revolutionary governments. The author claims that Taine, in fact, only dealt with Rousseau's version of the theory and when analyzing people's equality often referred to a general habit of the French to think in abstraction. In some aspects his ideas resemble those of Tocqueville. In the final part the author focuses on Lacombe's analysis of Taine's views.

Key words: social contract theory, H. Taine, abstract man, French Revolution, a critique of French thought

Doc. PhDr. Ivana Holzbachová, CSc.

Katedra filozofie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

